

Наїля ХАЙРУЛІНА,

аспірант кафедри світової літератури та російського мовознавства
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(Старобільськ, Україна) nailia-khairulina@gmail.com

ЖАНРОВА СВОЄРІДІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТА АНГЛІЙСЬКОГО РЕАЛІСТИЧНОГО РОМАНУ

Статтю присвячено розкриттю специфічних рис українського та англійського реалістичного роману. Автор розкриває сутність реалізму як літературного напрямку, виділяє поетику реалістичного характеротворення. Акцентується увага на тому, що велику роль у формуванні реалістичного роману у запропонованих країнах відіграли суспільно-політичні чинники. У процесі компаративного аналізу виділено загальні і відмінні жанрові тенденції реалістичного роману української та англійської літератури. До загальних належать: тенденція до психологізації прози, порушення важливих проблем виховання та освіти (тенденція моральності), тенденція створення типових характерів за типових обставин.

Ключові слова: реалістичний роман, жанр, поетика, психологізм.

Nailia KHAIRULINA,

Postgraduate student of the Department of World Literature
and Russian Linguistics,
Lugansk National Taras Shevchenko University
(Starobilsk, Ukraine) nailia-khairulina@gmail.com

GENRE PECULIARITY OF THE UKRAINIAN AND ENGLISH REALISTIC NOVEL

The article under consideration is devoted to revealing the specific features of Ukrainian and English realistic novel. It is aimed to isolate all the possible genre elements in Ukrainian and English realistic novels using the comparative literature approach. The author depicts the essence of realism as a literary direction, highlights poetry of realistic character creation. It is stressed that some social and political factors played a very important role for the development of realistic literature in certain countries. It should be noted that the merit of realism is ground on the fact that it fundamentally attracted the attention of artists to ordinary people, whose life was considered a pretext by poets of a low sphere that was not the subject of serious artistic representation. A realistic worldview is based on the fact that the world is a reality the laws that are peculiar to it, in whose system a person is included. And this reality is subject to scientific and artistic knowledge. W. Thackeray and Ch. Dickens appealed to their contemporary problems, including some social conflicts, moral contradictions and family relationship. It is stressed that psychological analysis plays a very important role in Ukrainian realistic novel development. The retrospective-confessional philosophy is elaborated on the qualified new level, which ascertains the inner history of man, his moral decline and rebirth. The Ukrainian novel denies the pseudo-version of its existence that the Ukrainian literature of the 19th century did not reach this level or did not have this genre at all. However, openness and not the canonical nature of the novel form cause the problem of its scientific interpretation. During the comparative analysis the general and distinctive genre tendencies of the realistic novel of Ukrainian and English literature are underlined. The general ones include: the tendency towards psychologism of prose, the violation of important problems of up-bringing and education (the trend of morality), the tendency to create typical characters in typical circumstances.

Key words: realistic novel, genre, poetics, psychologism.

Постановка проблеми. Дослідження жанрової специфіки реалістичного роману, що зробив новий крок у висвітленні життя людини, її залежності від суспільних умов, стає актуальним на теренах вітчизняного літературознавства. Український роман як естетичний феномен характеризує шляхи розвитку вітчизняного письменства, його самобутність, інтегрованість у світову літературу, створює гідні умови для проведення компаративних досліджень. Своїм фактом існування український роман заперечує псевдо версії, що українська література XIX століття не доросла до цього рівня або взагалі цього жанру не мала.

Активною тенденцією до психологізації прози є не тільки український реалістичний роман, але

й англійський. Слід зазначити, що саме в Англії та Франції почалися перші теоретичні обґрунтування реалізму як літературного напрямку.

Формування реалістичного методу у літературі Англії XIX ст. припадає на початок четвертого десятиліття і пов'язане з іменами Ч. Діккенса, В. Теккерея, сестер Бронте, Е. Гаскел. Попри те, що основні риси англійського реалізму збігаються з ознаками цього методу взагалі, література Великобританії XIX ст. має і деякі притаманні тільки їй особливості. Цю своєрідність можна пояснити обставинами як суспільно-політичного розвитку країни, так і прихильністю письменників до літературних традицій.

Аналіз досліджень. Проблемам розвитку вітчизняного роману, а саме сутності реалістичного

роману присвячено велику низку наукових праць. Тематична спрямованість, жанрово-стильові риси, образно-мовні особливості української романістики стали предметом дослідження у монографіях Л. Новиченка, Г. В'язовського, З. Голубевої, С. Шаховського, М. Левченка, Г. Штоня. Англійський реалістичний роман в історико-культурному контексті розглядали О. Колос («Романи Чарльза Дікенса в історико-культурному контексті Англії» (2011)), С. Гречанюк, В. Мацапура, І. Матвеева, Л. Скуратовська, М. Стріха, К. Шахова.

Відкритість та не канонічність романної форми викликає проблему його наукової інтерпретації. Для успішного написання запропонованого дослідження, а саме – для розкриття жанрової своєрідності кожного з аналізованих творів, – необхідним завданням є розв'язання проблеми жанрової природи роману.

У нашому розумінні жанр – це художнє ціле, в якому взаємодіють домінантні (постійний набір ознак, які охоплюють різні рівні твору від тематичного до сюжетно-композиційного та мовного) й змінні ознаки (система гнучких і рухливих варіативних елементів структури). Перші ознаки формують кістяк будь-якого жанру, а другі – його модифікацію, яка залежить від мислення й світогляду окремого письменника, а також від естетичних, історичних і національних рис літератури певного періоду.

Мета статті – розкрити специфіку реалістичного роману на жанровому рівні, виокремити жанроутворюючі елементи українського та англійського романів з використанням компаративного аспекту.

Виклад основного матеріалу. Слід зауважити, що заслугою реалізму було те, що він принципово привернув увагу митців до звичайних людей, життя яких вважалося попередніми поетиками низькою сферою, що не була предметом серйозного художнього зображення. Реалістичне світосприйняття ґрунтується на тому, що світ є реальністю із властивими їй законами, у систему яких включена людина. І ця реальність піддається науковому і художньому пізнанню.

Серед інших напрямів і типів художньої творчості реалізм виділяється тим, що у ньому на перше місце виходить пізнавальна функція мистецтва. Художні образи у реалістичному творі є вираженням повноти людської життєдіяльності і тому вони переконливі. Безперечно, народження українського реалізму зазнало впливу російських та західноєвропейських течій цього напрямку. І все ж, як слушно зауважує літературознавець Д. Нали-

вайко, «не менш безперечним є і те, що українська реалістична література склалася у структуру, якісно відмінну від російської реалістичної літератури, – структуру з іншими головними складниками й іншим їх соціальним функціонуванням, іншим проблемно-тематичним комплексом і з іншою поетикою» (Наливайко Дмитро, 2006: 278).

Особливість входження української літератури у добу нового творчого методу (після доби романтизму) полягала у тому, що вона продовжувала нести у собі невирішену проблему: залишалася літературою мови неповної нації. Літературна мова повинна була досягти такого рівня розвитку, щоб могла обслуговувати всі можливі сфери життя.

Українська реалістична література, представлена іменами І. Нечуя-Левицького, А. Свидницького, Марка Вовчка, Панаса Мирного, О. Кониського, пізніше Б. Грінченка, наближена до тих форм реалізму, які склалися в європейських літературах, зокрема до французького натуралізму і російського реалізму. Романи і повісті Панаса Мирного написані лише народною мовою. Вимогам реалістичної теорії відповідає і композиція роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні»: автор послідовно показує і розвиток самого характеру Чіпки, і передісторію його села, і постаті власників-поміщиків. У романі «Повія» також зображено обставини, під впливом яких героїня стає на згубний шлях. Суттєво збагачував своєю працею мову української літератури Б. Грінченко, який писав твори на теми сільського життя. І. Франко своїм «науковим реалізмом» відкрив новий етап у розвитку української реалістичної літератури. На переконання Д. Чижевського, це: «ліпше та ясніше означення реалізму, аніж мова про типізацію; це останнє означення доречне там, де є досить матеріалу для малювання типів» (Чижевський Д. І., 2003: 543).

З художньою суверенізацією героя письменники-реалісти розкривають людинопізнавальні потенції реалізму, його розподібнювальних настанов. Світоглядно розводячи сфери «духу» та природи, знімаючи пряму аналогію між тваринною боротьбою за існування й людською життєдіяльністю, І. Франко по-філософськи зауважив: «...нехай життя – боротьба, жорстокі дикі лови, а у сфері духа є лиш різномірність!» («Мамо-природо»).

Ідея розмаїття людських індивідуальностей належить до філософських основ реалізму як конструктивний принцип образного мислення. Системи персонажів тепер усе рідше формуються за принципом антагоністичних пар як основи дра-

матичних колізій у сюжетах. Герої можуть проявляти більшу чи меншу індивідуальність, не опиняючись у взаємному протистоянні.

Осмилюючи поезику реалістичного характеротворення, І. Франко зазначив, що у «живих образах теперішній поет змалює нам і злого й доброго чоловіка, пана і хлопа, і жида, і то не жодного «загального» пана або жида, але того пана або жида, котрого він там а там, тоді а тоді бачив, знав, з котрим розмовляв, покаже нам його з його особним ходом, в його одежі, з його спобосом говорення, з його поступками. Се називається латинським словом «індивідуалізування».

Творчо-психологічна настанова розподібнувального сприйняття дійсності типологічно збіглася з реалістичною тенденцією показувати світ «крізь призму своїх здібностей, навичок і темпераменту». Внаслідок цього збігу реалістичний тип творчості виявився особливо продуктивним у літературі 70-90-х років XIX ст., коли означилися якісні переваги диференційованого, насиченого нюансами й відтінками, індивідуалізованого образу людини та її світу, а у підсумку – й індивідуального розмаїття стилевих манер.

На новому етапі розвитку реалістичної художності психологічний аналіз робить якісний виток. Якщо у Панаса Мирного герой тільки в окремії, придатній для цього ситуації поринає у ретроспективний перегляд власної біографії задля підкріплення свого сумління, то І. Франко надає героєві можливостей реконструювати невідому йому ретроспективу – «тайну» Анелі Ангарович, у сюжетному фіналі стверджуючи розгадане її сповідальним словом. На якісно новому рівні розробляється започаткований Т. Шевченком ретроспективно-сповідальний спосіб з'ясування внутрішньої історії людини, її морального падіння і відродження. В І. Франка він поєднується з актуальною драмою особисто зацікавленого розгадування «тайни» й синхронною історією краху ілюзій щодо омріяного ідеалу та власної непогрішимості героя (Гаєв Т., 2008: 210).

І. Франко своїм «науковим реалізмом» започаткував новий етап у розвитку української реалістичної літератури. Саме він подав теоретичне обґрунтування реалізму і визначив, як треба реалістично відображати життя у художньому творі: у «частковому, випадковому показувати загальне, вічне і безсмертне». На переконання Д. Чижевського, це: «ліпше та ясніше означення реалізму, аніж мова про типізацію; це останнє означення доречно там, де є досить матеріалу для малювання типів» (Гаєв Т., 2008: 543). І. Франко закликає «знаходити цілий світ навіть у краплі води»,

привидлятися до дрібниць на життя крізь творчий мікроскоп.

Своєрідність національних варіантів реалізму впливає передусім зі специфіки його співвідношення з дійсністю, зокрема з життям певної країни за певної історичної епохи. Ця дійсність не лише наповнює зміст творів реалістичної літератури, а й активно впливає на їхню художню форму, що тяжіє до адекватності дійсності і в її національній специфіці.

Велика роль у розвитку реалістичної літератури у різних країнах належала культурно-історичним чинникам. Як уже зазначалося, література існує не сама по собі, вона є складовою духовної культури, яка становить системну єдність. У цій єдності за різних епох визначаються домінанти, що справляють суттєвий вплив на інші види духовної, творчої діяльності людини, зокрема й на літературу.

Такі домінанти можуть бути різними у національних культурах однієї епохи, що виразно виявилось за доби реалізму. Повнота й потужність розвитку реалізму у різних літературах середини XIX ст. залежали також від місця й ролі літератури у національній культурі, у духовному й громадському житті країни.

Реалізм в осмисленні І. Франка становив парадигму, що розгорталася від «наукового реалізму» до «ідеального». Обидві концепції – неоднозначні в його літературно-критичній спадщині, їх не можна співвідносити лише з одним літературним напрямом – класичним реалізмом XIX ст. Концепція «наукового реалізму» синтезує теорію реалізму XIX ст. («позитивістського»/ «соціального» реалізму) і натуралізму; концепція «ідеального реалізму» – теорію реалізму (точніше його різновиду – «психологічного» реалізму) та неореалізму. І. Франко розрізняв реалізм як тип творчості («мимовільний, несвідомий реалізм») і як історично сформований мистецький напрям; диференціюючи реалізм, натуралізм та реалізм нового зразка, визначив типологічні особливості кожного з них і перспективність у подальшому розвитку.

Особливістю англійського реалізму є його міцний зв'язок з літературою Просвітництва, традиціями, які спрямовували митців до дидактизму і моральних категорій. Критикуючи всі сторони сучасного життя, англійські письменники спирались на досвід побутового і моралізаторського просвітницького роману. Вони внесли у реалістичну структуру власних творів символіку і метафору, сатиричне забарвлення.

Характерною особливістю англійського реалістичного роману є те, що важлива роль у ньому

належала етико-моральному чиннику (мається на увазі етико-моральна доктрина, що склалася на основі протестантської етики англійського ранньокapіталістичного суспільства). Наочно у творах це виявляється висуванням на чільне місце етичних завдань, морального боку проблем і колізій, тяжінням до трактування життєвих явищ у координатах етико-моральної системи.

Цим пояснюється той факт, що, попри статус найпотужнішої промислової країни ХІХ століття, в якій бурхливо розвивалися природні науки, представники англійського реалізму: 1) не сприймали об'єктивно-безсторонній, «анатомічний» підхід до життя і людини, 2) не прагнули до самосушення з твору (активна авторська присутність проявляється у Ч. Діккенса, В. Теккерей), 3) органічно використовували комічно-гумористичний струмінь у творах.

Заслугою англійських реалістів 30-60-х років ХІХ ст. було те, що вони звернулися до зображення сучасності, соціальних суперечностей епохи, зосередивши увагу на моральних проблемах, сімейних стосунках. Критичний пафос в їх творчості поєднується з утвердженням ідеалу, а твори були адресовані насамперед демократичному читачеві, представникові середніх прошарків суспільства.

Англійські романісти не тільки викривали такі хвороби суспільства як снобізм, егоїзм, марнославство, але й створили гуманістичні ідеали морально здорових, здатних на самопожертву людей. Опіраючись на традиції просвітницького роману, матеріали сучасних газет і журналів, вони збагатили роман, надавши йому елементи публіцистичності, прямої полеміки з існуючими ідеями і філософськими концепціями. Діккенс, Теккерей, сестри Бронте, Гаскелл внесли у реалістичну структуру оповіді символіку і метафору, елементи театру, пародії, сатири, бурлеску, пантоміми. Вони розширили функціональність художнього образу і значення самостійності персонажу, збагатили діалог.

Ч. Діккенс і В. Теккерей традиційно вважаються засновниками англійського новочасного реалістичного роману, символами англійської літератури вікторіанської доби. Як письменники перехідного періоду, англійські митці творчо використовували надбання попередніх епох, синтезуючи елементи різних естетичних систем.

Найбільшим читацьким успіхом у 30-60-ті роки користувався Чарльз Діккенс. Його романи найповніше віддзеркалюють життя англійського суспільства вікторіанської епохи, вони стали її художніми символами. Діккенс продовжив традиції англійського роману, значною

мірою оновив і розвинув їх. У його творчості зустрічаємо такі жанрові різновиди роману: гумористичний («Посмертні записки Піквікського клубу», 1837), соціальний («Пригоди Олівера Твіста», 1838, та «Життя і пригоди Ніколаса Нікклбі», 1839), соціально-психологічний («Домбі і син», 1848), автобіографічний («Девід Копперфілд», 1850), детективний («Таємниця Едвіна Друда», незакінчений, 1870) та ін.

У багатій романній спадщині письменника знайшли відображення різні грані його таланту. Сміх Діккенса має багато відтінків. У ранніх творах на першому плані – гумор, комізм ситуацій, іронія. У зрілий період письменник заглиблюється у причини соціальних негараздів, і його іронія поєднується із сатирою та гротеском. Ч. Діккенс – майстер створення характерів-типів, як соціальних, так і загальнолюдських.

Особливістю художнього методу письменника було тяжіння до психологізму, що яскраво засвідчують його романи «Домбі і син», «Девід Копперфілд» та ін. Ч. Діккенс пізнього періоду творчості стикається з проблемою складності людської душі, прикладом чого може бути образ містера Домбі та зміни, які відбуваються з ним у фіналі твору.

Багато уваги письменник приділяв проблемі виховання. Сповідальна форма оповіді у романі «Девід Копперфілд» дозволила йому показати внутрішній світ героя, його думки і переживання. Критичний пафос у творчості Ч. Діккенса завжди поєднувався з утвердженням ідеалу. Одна з провідних тем його романів – боротьба добра і зла – визначає особливості їхньої художньої структури. Поділ героїв на добрих і злих, контрасти та анти тези визначають побудову творів письменника. Ч. Діккенс – майстер композиції та інтригуючого сюжету, який містить елементи таємниці.

Слава англійського роману 30-60-х років ХІХ ст. пов'язана з ім'ям Уільяма-Мейкпіса Теккерей. Як й інші англійські письменники, він виявляв інтерес до моральної проблематики, але інакше, ніж його сучасники. Теккерей значно розширив часові та географічні межі роману вікторіанського періоду. Найвизначнішими його творами є «Записки Жовтоплюша», «Кар'єра Баррі Ліндона», «Книга снобів», «Ярмарок суєти», «Генрі Есмонд», «Віргінці», «Ньюкоми» та ін.

Характерною особливістю цього письменника є наявність напівтонів у зображенні персонажів. Якщо Ч. Діккенс (особливо ранній) був схильний до створення гротесків добра і зла, то героїв романів Теккерей важко охарактеризувати однозначно. Ця особливість творчої манери письменника

впливає із його світоглядних позицій. «Завжди бути правим, завжди іти напролом, ні у чому не сумніватися – хіба не за допомогою таких великих якостей тупість править світом?» – запитував він (Gekker M., Volosova T., Doroshevich A., 2001).

Теккерей захищав християнську мораль, спираючись на авторитет Біблії. «Сміх – це добре, правда – краще, а Любов – понад усе» (Gekker M., Volosova T., Doroshevich A., 2001), – такими були його основні життєві орієнтири. Він створив новий тип сатирико-гумористичного роману, значно розширив можливості соціальної сатири й поглибив реалізм зображення.

Важливе значення у творчості Теккерей мала проблема снобізму. Після появи збірки нарисів «Книга снобів» за терміном «сноб» затвердилося нове для тих часів значення. Автор зазначав, що сноб «глузує перед тим, хто стоїть вище, і зневажає того, хто знаходиться внизу» (Gekker M., Volosova T., Doroshevich A., 2001). Теккерей був продовжувачем одвічної традиції порівняння життя з маскарадом, сприйняття його як суети. Для нього, як і для У. Шекспіра, життя – театр, а люди – актори. І все ж у цій «суеті сует» є речі, які письменник високо цінує: це творчість, устремління до пошуку, християнські ідеали.

Тема марнославства – одна з пріоритетніших. Письменник досліджує цю рису характеру дуже ретельно. На його думку, найкращі людські риси – любов, дружба – можуть бути зіпсовані марнославством.

У філософсько-естетичних поглядах письменника на перший план висуваються його непримирність до всякого прикрашання, надмірного перебільшення, помилкової патетики і спотворення істини. Безсумнівно, Теккерей-художник з гострим баченням світу допомагає письменникові, тобто допомагає йому увійти в атмосферу зображуваного, побачити головне, характерне, домогтися для своїх героїв самостійності.

В естетиці Теккерей вловлюється зв'язок із традицією Освіти, причому ця традиція настільки наочна і яскрава, що на її тлі всі інші компоненти його світоглядної та художницької позиції виглядають розмитими.

Мета Ч. Діккенса як письменника-реаліста полягає у відтворенні «правди життя», як письменника-просвітника – «у моральній проповіді добра», адже тільки таким чином досягається «найбільше щастя для найбільшої кількості людей» (Султанов Ю., 2005: 52). Подібно до просвітників, Діккенс у тлумаченні поняття прогресу людської цивілізації дотримується ідеалістичних поглядів, вважаючи його категорією морально-

етичною і переконаний у тому, що покращення життя соціуму можливе за умови удосконалення його моральності.

Мета В. Теккерей як письменника-реаліста побудувати природну структуру роману подібно природному плину людського життя, не змальовувати позитивного героя, майстерне переплетіння окремих людських доль, найчастіше вживана художня фарба у палітрі художніх засобів – іронія.

Висновки. Попри те, що реалістичний роман, як і реалізм у цілому, кожної країни має свої національні репрезенти, типологія сходження та естетика цього культурного явища проявлялася як і в Англії, так і в Україні деякою мірою ідентично.

В англійській та в українській літературах визначальною рисою реалізму вважалася «правдивість» у розумінні «вірності дійсності», яку відображає митець. У зв'язку з цим варто зазначити, що справжнє мистецтво завжди є правдивим, адже незмінно прагне відображати істини й цінності людського буття, які не залишаються незмінними. Той чи інший художній напрям стає домінуючим і «правдивим» за певної доби саме тому, що виявляється здатним дати найпереконливіші відповіді на її виклики, найповніше виразити «істини буття», як вони мисляться й переживаються сучасниками. Так чи інакше, за реалізмом не випадково закріпилася його назва: він тісно пов'язаний з настановою реалістичного (тобто заснованого на досвіді) сприйняття і витлумачення дійсності. Тут буде доцільним вдатися до порівняння його у цьому плані з романтизмом.

Одна з найсуттєвіших рис романтизму полягає у тому, що чільну роль у художній творчості він відводить уяві. Власне, уява була для романтиків і засобом пізнання, і його художньою реалізацією.

Представники романтичного напрямку вважали, що уява наділена дивовижною здатністю проникати у речі та явища, втілювати їх у поетичних образах і картинах; і чим вона розкутіша й потужніша, тим глибше проникнення й досконаліше втілення. Саме тому видатний англійський поет-романтик П. Шеллі проголошував, що поезію у загальному розумінні можна визначити як «вираження уяви».

Реалізм як художня система має іншу стратегію творчості й ґрунтується на спостереженнях, вивченні та аналізі дійсності. Творчість письменників-реалістів є, власне, художнім осмисленням і узагальненням цього вивчення й аналізу. Отже, ідеться не лише про відмінність «творчих методів», а й про різний «будівельний матеріал» у творах романтиків і реалістів. Відомий французький філософ і вчений І. Тен заявляв, що реалістичний роман за своєю

сутністю є сукупністю спостережень і досвіду, а відтак кожна освічена людина на матеріалі своїх спостережень і життєвого досвіду може написати один чи два пристойних романи. Звісно, це перебільшення, але воно у загострено парадоксальній формі висвітлює істотні особливості реалістичного способу творчості (Півнюк Н., 1999: 56).

Серед загальних тенденцій реалістичного роману англійської та української літератури можна виділити наступні:

1) Тенденція до психологізації прози;

2) На тематичному рівні: порушення важливих проблем виховання та освіти (тенденція моральності);

3) Тенденція створення типових характерів за типових обставин.

Слід зауважити, що на тлі загально утворюючих компонентів реалістичного роману існують і відмінні. Особливо це стосується питання теоретичного дискурсу у реалізмі титульних постатей української (І. Франко) та англійської (Ч. Діккенс, В. Теккерей) реалістичної романістики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. English literature (M. Gekker, T. Volosova, A. Doroshevich). Part II. Тернопіль: Вид-во Карп'юка, 2001. 268 с.
2. Гаев Т. Українська література XIX століття. Белград, 2008. С. 202-218.
3. Наливайко Дмитро. Теорія літератури й компаративістика. К.: Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2006. 347 с.
4. Півнюк Н. Соціальні контрасти та моральні конфлікти у висвітленні Ч. Діккенса. Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. 1999. № 4. С. 55-58.
5. Султанов Ю. Принципы добра. Художественный мир Ч. Диккенса. Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. 2001. №9. С. 51 – 56.
6. Чижевський Д. І. Історія української літератури. К.: Академія, 2003. 568 с.

REFERENCES

1. English literature (M. Gekker, T. Volosova, A. Doroshevich). Part II. Ternopol: Vydavnytstvo Karpiyka, 2001. 268 s. [in English]
2. Haev T. Ukrain's'ka literature XIX stolyttia [Ukrainian Literature of the XIX century]. Belhrad, 2008, P. 202-218 [in Ukrainian]
3. Nalivayko Dmytro. Teorya literatury i komparatyvystyka [Literary criticism and comparative approach]. K.: Vyd. dim "Kyivo-Mohylians'ka academia", 2006. 347 s. [in Ukrainian]
4. Pivniyk N. Sotsial'ny kontrasty ta moral'ny konflikty u vysvitlenni Ch. Dikkensa [The social contrasts and moral conflicts from Ch. Dickens' point of view]. Vsesvitnya literatura v serednyh navchal'nyh zakladah Ukrainy. 1999. № 4. S. 55-58 [in Ukrainian]
5. Sultanov Y. Printsipy dobra. Hudozhestvenniy mir Ch. Dikkensa [The principles of kindness. The artistic world by Ch. Dickens]. Vsesvitnya literatura ta kul'tura v serednyh navchal'nyh zakladah Ukrainy. 2001. №9. P. 51–56 [in Ukrainian]
6. Chizhevs'kiy D. I. Istoria ukrains'koi literatury [The history of Ukrainian literature]. K.: Academia, 2003. 568 s. [in Ukrainian]

Статтю подано до редакції 03.05.2018 р.